

РЕЛІГІЯ В КОНТЕКСТІ СВІТОГЛЯДНИХ ВИЯВІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (до двісті десятиї річниці від дня народження поета-мислителя)

Тривалий час українці обговорюють світоглядні засади Тараса Шевченка, якими український геній влучно висловив підвалини українського духу. Різні автори варіативно сприймають, розуміють і описують переконання українського Пророка. Іноді їхні оцінки є кардинально протилежними: Тараса Григоровича подають то як глибоко віруючого, то як атеїста. Однак в нашій історії дослідники майже не аналізували спадщину Тараса Шевченка з оптики позитивного чи негативного знання про релігію. А між тим у своєму світобаченні і дослідженнях Пророк України рухався від вільнодумного клерикалізму – до стану «бездоганного християнина», від критики церкви і священників – до визнання їх особливої ролі у збереженні українства. Відмовляючись від теоцентризму, Шевченко сакралізував Людину, тобто виступав на користь антропоцентризму. Світоглядні настанови поета дозасланницького і післязасланницького періодів його життя також вплинули на еволюцію поглядів поета на християнство, на православну чи католицьку церкву. Будучи все таки віруючою людиною, Шевченко фактично урівнював поняття *Бог* і поняття *Україна*, вони для нього були рівноцінними. Актуалізація Самого Тараса Шевченка та його творчої спадщини, яка не обмежується лише поезією. Сьогодні в його словах сучасні українці знаходять і підтримку, й історичні пояснення ситуації, і надихаються на перемогу.

Ключові слова: Тарас Шевченко, світогляд, атеїзм, антиклерикалізм, християнськість, Україна.

Anatolii Kolodnyi

RELIGION IN THE CONTEXT OF TARAS SHEVCHENKO WORLDVIEWS (to the 210-th anniversary of the poet-thinker's birthday)

For a long time, Ukrainians have been discussing the principles of worldview of Taras Shevchenko, with which the Ukrainian genius aptly expressed the foundations of the Ukrainian spirit. Different authors variably perceive, understand and describe the beliefs of the Ukrainian Prophet. Sometimes their assessments are radically opposite: Taras Hryhorovych is presented from a deep believer to an atheist. However, in our history, scholars almost never analyzed the legacy of Taras Shevchenko from the perspective of positive or negative knowledge about religion. Meanwhile, in his worldview and research, the Prophet of Ukraine moved from free-thinking clericalism – to the state of a “flawless Christian”, from criticism of the church and priests – to the recognition of their special role in the preservation of Ukrainianness. Rejecting theocentrism, Shevchenko sacralized the Person, that is, he spoke in favor of anthropocentrism. The worldview instructions of the poet of the pre-exilic and post-exilic periods of his life also influenced the evolution of the poet's views on Christianity, the Orthodox or Catholic Church. Being still a person of faith, Shevchenko actually equated the concept of God and the concept of Ukraine, for him they were of equal value. An update of Taras Shevchenko himself and his creative heritage, which is not limited to poetry. Today, in his words, modern Ukrainians find both support and historical explanations of the situation, and are inspired to win.

Key words: Taras Shevchenko, worldview, atheism, anticlericalism, Christianity, Ukraine.

Актуальність. Кожний народ на тому чи іншому етапі свого історичного розвитку породжує такого велетня своєї духовності, який, уособлюючи національну гідність, виконує в його житті роль Пророка. Таким для українців є Тарас Шевченко. Назвавши його «національним Пророком», П. Куліш тим визначив його значущість для українців.

Тарас Шевченко є одним із типових виразників релігійного духу українства. Шевченківська людина, на думку М. Шлемкевича, йде попереду

свого часу. Її моральний ідеал – це вільний дух, що самовизначається. На прапорах такої людини випиране гасло: «Борітеся – поборите!». Її боротьба за національну свободу виливається в боротьбу проти тих сил, які поневолювали українство, ставили його на коліна. Такою силою для шевченківської людини постає і та чужоземна Церква (а це насамперед Московський Патріархат), яка проголошенням якоїсь своєї загальнолюдськості служить для колонізаторів засобом духовного примирення і загарбання.

І через 200 років ім'я Тараса Шевченка гуртує українців, допомагає формулювати незалежницькі сенси у відстоюванні свободи своєї держави та її громадян. Український народ по-своєму сприйняв генія, він його заспівав. В різні історичні епохи Шевченко ставав тим, хто кликав до бою. Це завжди приваблювало українців, серед яких були і його шанувальники, і критики. **В традиції осмислення** духовної історії України про Шевченка написано чи не найбільше. Він цікавий для літературознавців, істориків, філософів, мистецтвознавців, а тим більше для релігієзнавців. Сотні дисертацій, тисячі наукових розвідок, літературних есе, художніх романів, поезій написано саме про Тараса Григоровича¹. Релігійність мислителя неодноразово ставала предметом зацікавлення з боку філософів, психологів, богословів². Релігієзнавчо подивитися на Тараса Шевченка академічна наука змогла тільки після 1991 р., а особливо – в часи ювілейних років, коли увага до генія надзвичайно сфокусована. Це визначає **мету та методологію**, які автор формулює в даній статті: через глибокий і критичний аналіз обставин, в яких діяв і творив поет, ніколи не зраджує Христа та Україну, привернути увагу до цього Пророка, який передбачив і попередив українців про тривалу боротьбу з віковим ворогом московією. Своєю творчістю геній досі надихає українців стояти і перемогати.

¹ Барабаш Юрій Я. Тарас Шевченко: імператив України: історіо- й націософська парадигма / Ю. Я. Барабаш ; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.», Ін-т л-ри ім. Тараса Шевченка НАН України. К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2004. 180 с.; Білецький Леонід. Шевченкіана. У трьох томах. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013; Грабович Григорій. Поет як міфотворець: семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Г. Грабович ; пер. з англ. С. Павличко. 2. вид., випр. й авторизоване. К. : Часопис «Критика», 1998. 206 с.; Грабович Григорій. Шевченко, якого не знаємо. (З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета) / Г. Грабович ; ред. В. Дивнич. К. : КРИТИКА, 2000. 317 с.; Дзюба І.М. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. М. Дзюба. К.: Києво-Могилянська академія, 2008. 718 с.; Забужко О.С. Шевченків міф України: спроба філософського аналізу / О. С. Забужко. К. : Абрис, 1997. 142 с.; Зайцев Павло. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. 2-ге вид. К. : Обереги, 2004. 480 с.; Козак Стефан. Шевченкознавчі та порівняльні студії. Статті. Розвідки. Лекції / Голов. ред. Г. Скрипник; упоряд. Р. Радишевський. Видавництво Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ; Міжнародна асоціація українців; Міжнародна школа україністики. К., 2012. 568 с.; Шевченківський словник. У двох томах. К., 1976 та ін.

² Гнатишак М. Тарас Шевченко й релігія. Львів, 1936.; Домашовець В. Псалми Давидові в поетичних творах Т. Шевченка. Оттава, 1992; Завадка Богдан. Серце чистеє подай. Проблеми релігії у творчості Тараса Шевченка / Б. Завадка ; АН України, Ін-т українознав. Л. : УПІ ім. Ів.Федорова : Фенікс Лтд., МП «РАС», 1993. 159 с.; Іван Огієнко про релігійність Тараса Шевченка // День. 2004. № 88 (22 трав.); Іван Огієнко про релігійність Тараса Шевченка // День. 2004. № 96 (5 черв.); Романченко І. С. Атеїзм Т. Г. Шевченка. К., 1962; Слюзар В. Тарас Шевченко переміг з вірою // Голос України. 1999. 22 травня.; Степовик Д. Наслідуючи Христа: Віруючий у Бога Тарас Шевченко. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2013. 480 с.

Основна частина. Творчість Тараса Шевченка дає підставу для висновку, що Бог і Україна виступають у нього як рівнозначні святині. У такому висновку великої похибки немає Не буде також великим гріхом, якщо ми зауважимо, що для історичної долі України Бог і Шевченко – сили одномірні.

Тарас Шевченко – це Одкровення Бога Україні. Як із Слова Бога «постало все, і ніщо, що постало, не постало без Нього», бо ж «у Ньому було життя, і життя було світло людей» (Ів. 1: 3-4), так і з Шевченкового Слова і завдяки йому воскресла Україна з тієї руїни, в яку її загнала імперська, шовіністична політика Московії. Шевченкове Слово постало святим охоронцем українства. І, певно, воно мало надприродну силу, бо ж, незважаючи на всі потури заглушити це Слово, вселити в українців національну німоту, все ж воно виконувало в його житті роль Пророка й Спасителя. Поет із впевненістю писав: «Воскресну нині! Ради їх, // Людей закових моїх, // Убогих, нищих... Возвеличу, // Малих отих рабів німих! // Я на сторожі коло їх поставлю СЛОВО!»³.

Дух Правди – ось що пронизує всю художню і поетичну творчість поета. Джерелом наснаги й сили духу понадчасового національного провідника українства була насамперед поєднана з любов'ю до свого народу його глибока релігійна віра. Можна погодитися з В. Слюзарем, який зазначає, що «його віра йшла в парі із рівнем його свободи і свободою його народу. Всі герої у творах Шевченка були борцями за правду і волю своєї нації й водночас віруючими християнами. Віра без діла є мертва. Тільки чинна віра, діяльна, була для поета справжньою вірою. І Тарас Шевченко служив до кінця свого життя і вмер на службі нації й Богові!»⁴.

Дух Правди не давав поетові змоги спокійно спостерігати неправду людську, убогість України. Поєднуючи Бога з Правдою і розглядаючи її як Правду Святу, Правду Божу, Шевченко шукає пояснення тому, чому Духу Христового немає в Україні, чому «на сім світі» кати панують. Творчість Шевченка – це його постійний діалог з Богом, який почався ще з дитинства, коли «Уже покликали до паю, // А я // Молюся Богу... І не знаю, // Чого маленькому мені // Тоді так приязно молилось ...»⁵. У своїй останній березневій поезії 1861 року перед «далекою дорогою» Тарас також пише: «Нескверними устами помолімось Богу». «Але молитви Шевченка не егоїстичні, а україноцентричні. Україна є їх домінантною темою. Вірою в щасливе майбуття свого народу і в прийдешнє заступництво за нього Бога

³ Шевченко Тарас. Повн. збір. творів. В 6-ти т. К., 1963-1964. Том 2. С. 321 (Далі посилання на це видання – том/сторінка).

⁴ Слюзар В. Тарас Шевченко переміг з вірою // Голос України. 1999. 22 травня.

⁵ Том 2. С. 32.

пронизані поетичні твори Пророка. І заповітом кожному українцеві лунають його слова: «Любіться, брати мої, // Україну любіте // І за неї, безталанну, // Господа моліте»⁶.

Поет шукає Божого благословення на всі дії, пов'язані з боротьбою України за її свободу і незалежність. Так, у «Гайдамаках», закликаючи «Моліться, братіє, моліться!», він проголошує: «Кругом святого Чигрина //Сторожа стане з того світу, // Не дасть святого розпинать. // А ви Україну ховайте: // Не дайте матері, не дайте // В руках у ката пропадать!»

Українська тема у виконанні Шевченка виходить за межі його рідного етносу. Іменем Бога він благословляє на боротьбу й кавказькі поневолені народи. А це благословення водночас звучить і як заклик до українців: «Боріться – поборете, вам Бог помагає! За вас Правда...».

Тривалий час в Україні, а подеколи і за її межами у наукових розвідках про Шевченка обстоювалася думка про його атеїзм. Духовний образ поета як «бездоганного християнина», для якого життєві труднощі були своєрідним «посланим іспитом», категорично відкидали. Певну роль у цих хибних твердженнях відіграло те, що релігійність свою Шевченко висловлював не в якихось умоглядних категоріях філософії, а на рівні конкретно-індивідуального синтезу почувань та вражень особистого життя.

Палітра світоглядних орієнтацій Шевченка не дає підстав для однозначних оцінок. Розглядаючи їх, його антиклерикалізм ототожнювали з атеїзмом, тим часом як обов'язкового зв'язку між ними немає. Антиклерикалізм поета не іррелігійний. Він закликає: «Моліться Богові одному, моліться Правді на землі, і більше на землі нікому не поклоніться. Все брехня – попи й царі»⁷. І далі: «Якби не Бог поміг мені, // то душа б живая, // во тьмі ада потонула, проклялась на світі. // Ти, Господи, помагаєш по землі ходити, // Ти радуєш мою душу і серце врачуєш»⁸. Тому вважати Шевченка релігійним нігілістом також, не можна. Для нього скоріше був характерний антирелігійний (краще – вільнодумний) скептицизм, який сформувався на основі його стихійно-матеріалістичних поглядів, а ще більше – на основі боротьби з панівним станом речей у суспільстві. Поет судить про справедливість і людинолюбство Бога за його ділами, а їх «то й немає». Тому, будучи впевненим, що не Бог, а народ повалить самодержавство, у своєму славнозвісному «Заповіті» Т. Шевченко закликає: «Вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте»⁹.

Проте сам антирелігійний скептицизм не є єдиною рисою світобачення Т. Шевченка. Вільнодумно-скептичні ідеї спонукали поета поставити перед собою проблему істинності релігійного вчення загалом. Він докоряє Богові за його байдужість, за примирення із соціальним злом, висловлює невіру у всемілість і всеблагість його. Водночас сумнів цей не є стійким. Він не переростає на вихідні релігійні позиції, тобто догмати, залишаючи, так би мовити, в думках і діях поета на постійно «слід релігії». Погляди Т. Шевченка мають у собі великі релігійні нашарування.

Стверджуючи, що за своїми світоглядними переконаннями Т. Шевченко є атеїстом, дослідники чомусь ігнорували ті оцінки атеїзму, які є в його творах. Так, ще 1845 року у поемі «І мертвим і живим...» поет, закликаючи і чужому навчатися, і свого не цуратися, вчить «так як треба», відзначає: «Якби ви вчилися так, як треба, //То й мудрість би була своя. //А то залізете на небо: //«І ми не ми, і я не я, //І все те бачив, і все знаю, //Нема ні пекла, ані раю, //Немає й Бога, тільки я! «Останнє Шевченко вважав не своєю мудрістю, а тим, що, напевно, й не треба запозичувати. З докором він пише: «Отак-то ви навчаєтесь у чужому краю!»¹⁰.

Цього самого року того, хто каже, «що Бога немає», «взискає Бога», Т. Шевченко називає пребезумним, таким, що не має добра¹¹. У «Щоденнику» прекрасне майбутнє поет іменує «прекрасним Богом». При цьому поет зауважує, що, якби не вірив у цю «чарівну надію», у Бога, то «був би байдужим, холодним атеїстом»¹².

Сказане дає підстави для висновку, що Шевченко не мав атеїстичне зорієнтованого світогляду. Тоді виникає питання: а може він був глибоко релігійною людиною?

Релігійність – складне явище. Воно охоплює як релігійне світобачення особи, так і зумовлене ним релігійне світоставлення. Релігійна людина не тільки вірить у Бога, а й вшановує його, виконуючи певні обряди.

Звернемося до листів і «Щоденника» Т. Шевченка. Саме вони дають нам змогу правильно відповісти на питання про світоглядні орієнтації поета. У листі до А. Толстої в січні 1857 року Т. Шевченко пише, що принаймні він є «бездоганим християнином». Княжні В. Рєпніній поет зізнається, що єдиною відрадою для нього в часи заслання було Євангеліє: «Я читаю її без вивчення, щоденно і щогодинно» (Том 6. С. 61). Княжну він просить вислати книгу Фоми Кампейського «Наслідування Христа», в якій йдеться про те, як одинока людина має віддатися

⁶ Том 2. С. 7.

⁷ Том 2. С. 28).

⁸ Том 5. С. 19

⁹ Том 1. С. 354.

¹⁰ Том 1. С. 331.

¹¹ Том 1. С. 341.

¹² Том 5. С. 31-32.

в руки Божі, вдосконалюватися на основі пізнання життя Ісуса, наслідуючи його в усьому. Пройнявшись ідеями християнства, поет розглядає своє життя як своєрідний іспит перед Богом на предмет переродження, як вияв свого призначення у такий спосіб служити Україні.

З листів Т. Шевченка до його друзів бачимо, що він шоранку молився Богові, відвідував богослужіння у церкві, говорив, сповідався, дотримувався інших таїнств. У «Варнаці» Тарас пише: «Свята велика справа релігія для людини, тим більше для такої, як я, грішної».

Отже, Т. Шевченко сам визнав, що він є релігійною людиною, вірить у Бога. Проте Бог його – не той, якому поклоняються всі віруючі. «Словник мови Т. Шевченка» засвідчує, що слова «Бог», «Господь», «Божий», «Творець» вживаються ним понад тисячу разів. Проте наші спроби привести їх до єдиного знаменника не мали успіхів. Ці слова в різних, а то й в одних і тих самих творах поета мають відмінний смисл. Якщо в одному випадку вони використовуються ним у звичайному, буденному, а то й метафоричному розумінні, без уваги на їхній чіткий категоріальний сенс («заснув собі з Богом», «дай Боже, щоб...»), «слава Богу», «не дай Боже», «що тобі послав – тільки Бог святий знає» тощо), то в іншому – він висловлює судження, які засвідчують чіткий, осмислений його підхід до їхнього змісту.

Дехто з дослідників творчості Т. Шевченка твердить, що слово «Бог» у нього взагалі не має релігійного змісту. При цьому посилаються на Івана Франка, який писав, що у Шевченка слово «Бог» – поетична фраза, «образове речення». Певною мірою це так. Слово «Бог» поет справді вживає у різних метафоричних значеннях. Бог для нього – щось всесильне, всемілостиве, всезнаюче, таке невідоме і незбагненне явище, без втручання якого ніщо не може відбутися. Це – Дух Правди Христової. Але повторимо, що це так лише певною мірою. Водночас у деяких творах поета є такі звертання до Бога, які можна витлумачити як визнання його реального існування у вигляді якоїсь надприродної творчої сили. Все це потребує надто копіткого підходу до творчості поета загалом під час аналізу його світогляду, щоб некритичним цитуванням не спотворити погляди Тараса, не дати їм хибної оцінки.

Світогляд Шевченка не можна вважати однако-вим протягом усіх років його недовгого життя. Поет сам визнає, що його світоглядні орієнтації зазнавали певних змін. Так, у листі до А. Толстої 1857 року він писав: «Чи дочекаюся я такого тихого, солодкого щастя, коли вам особисто зграйно, спокійно, з поміркованістю *переродженого християнина*, розповім, як сон, моє смутне минуле»¹³.

Творча спадщина поета, на нашу думку, має два періоди – до заслання і після заслання. Якщо до заслання погляди поета характеризує загалом певна антирелігійна зорієнтованість, то це не притаманне його творчості наступних років життя. Вже на другому році заслання у листі до А. Лизогуба Т. Шевченко пише: «Де вони (друзі. – Авт.) поділися!... одцурались безталанного свого друга... Всі лиха упали на мою голову»¹⁴. Підірване здоров'я, втрата друзів, відсутність змоги писати й малювати, самотність, жахливий стан безнадійності, матеріальна скрута тощо – все це, позначаючись на настроях митця, зумовило появу в його світосприйманні песимізму, ірреалізму. У листі до В. Рєпніної Т. Шевченко відзначає, що в «нещасті мимоволі стаєш марновірним» і що лише християнська філософія може допомогти у боротьбі з безнадійністю.

Своє життя на засланні поет розглядав навіть як посланий Богом «за безмежну любов до мене» іспит. «Він (цей досвід) навчив мене, як любити ворогів і ненавидячих нас. А цього не навчить ніяка школа, крім тяжкої школи іспитів і довгої розмови з самим собою. Я тепер почуваю себе, як не досконалим, то принаймні бездоганним християнином»¹⁵.

Світоглядний перебіг поета зумовлений й тим, що за його часу релігійне світобачення панувало в усіх сферах духовного життя. Шевченко виріс на ньому. Воно певною мірою сформувало життєві орієнтири Шевченка ще тоді, коли він був «у науці» в дяка. Хоча в петербурзький період життя він слухав лекції з питань природознавства, проте засвоїти такий обсяг наукової інформації, який би вніс докорінні зміни в його світобачення, природно, не міг. При цьому зважимо на те, що й професор Буяльський, лекції з анатомії якого в Академії слухав Тарас, і професор Куторгі, який викладав зоологію, визнавали сотворенність всієї видимої і невидимої нам світобудови і окремих частин її «єдиною силою». Такі самі світоглядні установки характеризують погляди академіка К. Бера і натураліста М. Данилевського, з якими зустрічався поет, а також М. Максимовича, з яким він був близько знайомим і до якого прихильно ставився.

Визнаємо й те, що світоглядні пошуки Шевченка насправді не зазнали впливу з боку російських революційних демократів, як це тривалий час намагалися довести дослідники. Як бачимо із «Щоденника», у час заслання поета як він для них, так і вони для нього не існували.

У прагненнях адекватно відтворити світогляд поета треба врахувати також ту відмінність, яка існує між філософським і художнім освоєнням світу. Т. Шевченко не був філософом-теоретиком,

¹⁴ Том 6. С. 147.

¹⁵ Том 6. С. 147.

¹³ Том 6. С. 148.

він не залишив жодної спеціальної праці з питань релігієзнавства. Релігійні сюжети, які інколи трапляються в його творах, слугують митцю засобом оцінювання тих чи тих явищ і процесів, що відбуваються в навколишній дійсності. Не беручи до уваги поетичної форми висловлення Шевченком думок про релігію і все, що з нею пов'язане, дослідники спадщини поета часто довільно підбирали окремі цитати з його творів, щоб приписати йому такий підхід до релігійних явищ, який би був підставою для віднесення поета до войовничих атеїстів. При цьому явно нехтували тим, що життя формувало у поета швидше іррелігійну, ніж антирелігійну свідомість.

Останнім часом науковці прагнуть привести у певну відповідність поняття, які відображають різні форми іррелігійної свідомості. Ними є скептицизм, релігійний нігілізм, релігійний індуферентизм, антиклерикалізм, деїзм, пантеїзм. Сюди ж належить і вільнодумство. Хоч у з'ясуванні змісту форм іррелігійної свідомості наявний великий різнобій суджень, проте використання їх для оцінки поглядів діячів суспільної думки є плідним. Однак і тут ми маємо цілу низку труднощів. Справа в тому, що в структурі світобачення мислителя характеристики його поглядів, які відображаються цими поняттями, часто стикаються, а то й переплітаються.

Характерологічні особливості різних форм іррелігійної свідомості зумовлені насамперед тим, як ними з'ясовується поняття Бога, святого і святих, молитви, таїнств, який зміст у них вкладається. Н. Гнатишак зробив спробу проілюструвати християнський спосіб мислення Т. Шевченка своєю статистичною таблицею. Так, за його підрахунками, з 218 віршованих творів «Кобзаря» довгі поетичні молитви мають 17 (тут не враховано 10 Псалмів і кілька наслідувань Пророкам), на біблійний сюжет написано 7 поем, вислови «молитися», «Богу молитися» є в 150 творах, «перехреститися» – 20, згадано про Бога в 143 творах, а слово «Бог» (в т.ч. Ісус Христос) вживається 600 разів, Матір Божа згадується в 25 творах. Що ж до «Щоденника» поета, то він сповнений згадок про Бога й молитву. З 232 Шевченкових листів у 128 є релігійні вислови¹⁶. Але при цьому автор не бере до уваги той зміст, який вкладає поет в те чи інше поняття в різних своїх творах. А він часто не однозначний. Так, Бог у Шевченка (і тут позначилися народні уявлення про нього) виступає насамперед як ідеал добра, найвищої справедливості, правди, як уособлення людської совісті, моралі, світлого майбутнього, бажаного у житті. Дух Правди як Дух Христа постійно горів у душі Т. Шевченка і не давав йому спокою при спогляданні неправди людської. Поет підніс його на

безмежну висоту – аж до Бога, щоб запитати його: «Чи довго ще на цім світі катам панувати?» У Шевченка Бог і Правда поєднані так, що там, як він пише, «де немає Бога – там немає Правди». Правда, вважає поет, то Правда Свята, Правда Божа. Тому відродження України він пов'язує з утвердженням Правди.

Шевченкове життя – це постійний пошук і стремління до Божої «Живої Правди»: «Боже милій! Як хочеться жити, і любити Твою Правду, і весь світ обняти!»¹⁷. Правди світ у поета виступає як загальнолюдська цінність. І позаяк вона не може існувати лише для українця, монополію на неї не можуть мати інші народи чи окремі людські спільноти. Національний Пророк України прагне зіграти Божою Правдою всіх людей – «від молдованина до фіна». Очікуючи на краще, Т. Шевченко вірить, що воно може з'явитися як чудо і лише завдяки Богові. У поемі «Тризна» він пише: «О Боже! сильний и правдивый, // Тебе возможны чудеса, // Исполни славы небеса // И сотвори святое диво».

Проте Добра поет бажав не собі особисто. В його уяві завжди стояла обездолена Україна, за якою у нього постійно боліла душа, за яку він посилав слово молитви до Бога Живого: «Ридаю, // Молю, ридаючи, пошли, // Подай душі убогій силу, // Щоб огненно заговорила, // Щоб слово пламенем взялось, // Щоб людям серце розтопило // І на Україні понеслось, // І на Україні

святилось // Те слово, Божеє кадило, / Кадило істини! Амінь»¹⁸.

Вірючи в Божу підтримку і благоговіючи перед Його величчю, поет закликає всіх земляків своїх до згоди: «Обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю!» Лише за цих умов засяя світ ясний, новий, «забудеться срамотня давня година, і оживе добра слава, слава України». Ці слова-заклик поета актуально звучать нині за умов поліконфесійної України.

Потужним мечем у руках поета було Слово Боже. Проводячи паралель між історичною долею єврейського і свого народу, Шевченко подеколи у переспівах біблійного тексту слово «Ізраїль» навіть замінює словом «Україна». Але частіше – чи то для прикриття своїх справжніх намірів, чи то в пошуках форм вираження поетичного задуму – він вкладає історію українського народу в зміст біблійних сюжетів, в діяльність біблійних персонажів. Як і історія євреїв, вона відтак постає перед нами як історія Божого народу, якого напасники його, «вороги новії» розкрадають і розтинають¹⁹. Поет ніяк не міг збагнути, за що ж то Бог так карає Україну. «Чи то є Боже покарання за якісь всенародні

¹⁷ Том 2. С. 233.

¹⁸ Том 2. С. 281.

¹⁹ Домашовець В. Псалми Давидові в поетичних творах Т. Шевченка. Оттава, 1992.

¹⁶ Гнатишак М. Тарас Шевченко й релігія. Львів, 1936. С. 18–20.

гріхи?» – спадає з його уст питання. І, відповідаючи сам собі, поет зауважує, що Бог спить, а «настоящі християни» з наших «братів слов'ян», зневажаючи Господа, діють щодо інших народів за принципом «Сам Бог у нас! Нам тільки сакля очі коле: Чого вона стоїть у вас, не нами дана? Й чом ви нам платить за сонце не повинні».

Шевченко не вживав вислову «державне християнство», але таке словосполучення немов випливало із змісту його творів. Бог у цьому християнстві виступає вже як підвладний цареві, благословенником його волі й діянь, а не якоюсь важливою реальністю. Живучи в примарах філософії «Третього Риму», московія постійно паплюжила багном образ Божий, навертаючи в своє ярмо інші народи. В цьому їй слугувала і концепція «руського мира».

Та найбільший гнів поета припадає на «своїх чужинців» – змосковщених дворян і духовенство українського походження, які, як і колись, за Давидових часів, запродали себе ворогам рідного народу. Вони не зможуть «за Правду всесвятую встать і за свободу», бо «розпинать, а не любить» навчилися брата, «не зрять Бога над собою», виконують зло із-за незнання істинної Правди Божої. Таким ворогом українства нині є священнослужителі УПЦ МП.

Тому поет докоряє тим «рабам незрячим», які благають милості у земних богів-ідолів, «попів й царів», і закликає молитись лише Богові і Правді, а «більше на землі нікому». Водночас, переспівуючи 93-й псалм, Шевченко просить: «Встань же, Боже, твою славу // Гордий зневажає. // Вознесися над землею // Високо, високо, // Закрий славою своєю // Слепе, горде око «. Як ідеал Добра і Правди, Бог, на думку Т. Шевченка, має бути силою, покликаною утверджувати своєю діяльністю справедливість у світі, карати всіх, хто відхиляється від визначених релігією норм людського співжиття.

Проте, оцінюючи «караючу функцію» Бога, поет не стоїть на ортодоксально-церковних позиціях. Більше того, він висловлює навіть скептицизм, іронію щодо дій Бога; які в нього подеколи переростають у зневагу до нього. Ця зневага особливо помітна у вірші «Юродивий»: «А ти, Всевидящее око! // Чи ти дивилося звисока, // Як сотнями в кайданах гнали // В Сибір невольників святих, // Як мордовали, розпинали // І вішали. А Ти не знало // І Ти дивилося на них // І не осліпло. Око, око, // Не дуже бачиш Ти глибоко. // Ти спиш в кіоті, а царі... // Та цур їм, тим царям поганим! «. У звертаннях поета до Бога частими є: чому? доки? хто одностайно стане за «євангеліє правди»? «Немає кому», – відповідає Шевченко сам собі і робить висновок, що й «суду не буде, бо вже мене осудили на сім світі люди».

Для віруючої людини найвищою цінністю є Бог. Усяку кривду щодо Бога вона розглядає як найбільший гріх. Для Шевченка ж такою цінністю

є насамперед Україна, доля її народу, її майбутнє. «Мій краю прекрасний, // розкішний, багатий, // Хто тебе не мучив?... «. І тут поет виходить за межі «релігійної пристойності» й робить закид Богові, не вважаючи це гріхом, а навпаки – виставляє Бога великим грішником за сплюндровану долю України: «І все то те лихо, все, кажуть, од Бога! // Чи вже ж йому любо людей мордувать? // А надто сердешну мою Україну. // Що вона зробила? За що вона гине? // За що її діти в кайданах мовчать?»²⁰.

Думки про долю України та її історичну місію домінує в змісті всіх творів Т. Шевченка. Україна для нього має абсолютну вартість. «Я так її, я так люблю // Мою Україну убогу, // Що проклену святого Бога, // За неї душу погублю!»²¹.

Дехто з дослідників убачав у цих словах поета богохульство, дехто – вільнодумство. А тим часом вони мають глибокий зміст. Своім прокльоном, як це слушно зауважує В. Слюзар, Т. Шевченко хотів привернути увагу Бога до «безталанної вдови» – України. «Хай же вогненна кара за це богохульство упаде тільки на нього, але й хай Господь ласкавішим оком спогляне на його Україну, яку він окупить своєю душею». Ця самопожертва поета нагадує самопожертву Ісуса Христа, з тією відмінністю, що це здійснюється не заради всього людства, а лише; за свій український народ. Для Т. Шевченка Україна існує не в історичному континуумі, а в міфологічному. Вона не підлягає законам історичної необхідності. Сплюндрована і зруйнована, Україна, за Т. Шевченком, уособлена в «церкві-домовині», що стоїть у селі Суботові. Але з часом ця домовина розвалиться, постане вільна Україна і, розвіявши тьму неволі, запалить світло Правди. Поет вірив у щасливе майбутнє свого народу. Моделлю для міленарного мислення в християнських культурах йому слугувала Біблія. Перефразовуючи Книгу пророка Ісайї, він малює дивовижну картину спасенного світу: «Оживуть степи, озера, // І не верстовії, // А вольнії, широкії, // Скрізь шляхи святії // Простеляться: і не найдуть // Шляхів тих владики, // А раби тими шляхами, // Без гвалтту і крику // Позізходяться до купи, // Раді та веселі, // І пустинню опанують // Веселії села».

Хоча Т. Шевченко писав про те, що народ «заходиться вже будить» загостреною сокирою, проте щасливе майбуття його він пов'язував здебільшого з дією надприродних сил. «Золотий вік», який має наступити, поет сприймає як сакральну будову, котра означатиме триумф не Розуму, а істинної Мудрості, яка, подібно до багатьох міленарних пророцтв, характеризуватиме грядущу ідеальну спільність обраних. «Важливо зазначити, – пише слушно

²⁰ Том 2. С. 47.

²¹ Том 2. С. 42.

професор Гр. Грабович, – що ця ідеальна спільність набирає універсальних масштабів, а ідеальний образ України зливається з образом ідеального людства»²².

Національна самосвідомість поета була такою високою, що він ладен був за Україну проклясти «святого Бога», а відтак і загубити свою душу. Водночас він закликає Бога зжалитися над Україною, якої «може вже й немає», а братів-українців – не вдаватися у тугу й молитися Богові, працювати розумно в ім'я нашої безталанної матері-України.

Християнським світоглядом, вірою в «Сина Божого во плоті» пройняті всі твори Шевченка. Християнську ідею «Людина – образ Божий» він переносить на свої оцінки відносин між українцями. Його відомі («І мертвим і живим ...») своїм епіграфом мають євангельські слова: «Коли хто скаже: Я люблю Бога, а брата свого ненавидить, той є лжець, бо хто не любить брата свого, якого бачить, то Бога, якого не бачить, як може любити?» (Ів. 4: 20). Тому, підкреслюючи, що «і царяти, і старчата – Адамові діти», поет звертається до тих своїх земляків, які «людей запрягають в тяжкі ярма», із словами: «Умийтеся! Образ Божий багном не скверніте!»

Водночас поета турбує конфесійна роз'єднаність українського народу. Його звернення до слов'ян припинити те «порізання», яке внесла між ними різна релігійна належність, у перекладі на український ґрунт звучить як заклик не бути «игрالیщем иноплемеников», злитися воєдино любов'ю і братством: «Смирітеся, молитесь Бог // І згадуйте один другого, // Свою Україну любіть, // Любіть її... Во время люте // В останню тяжкую минуту // За неї Господа моліть»²³.

Шевченко постійно наголошує на тих збитках, яких завдала національному буттю українців «присяга Москві». І в цьому, наголошує поет, не допомогла Богданова молитва, «щоб москаль добром і лихом з козаком ділився». Вину за «національне осміяння», загибель «слави України», її волі Шевченко також переносить (і це звучить нині актуально) й на Російську православну церкву як «головний вузол московської внутрішньої політики», яка, зрадивши чисту святу віру, благословляла усіляке гноблення й розбійництво Росії щодо інших народів, перетворила Українську Церкву у «церкву-домовину».

Засуджуючи державне християнство і виступаючи проти всевладдя в християнському світі Апостольської столиці, яке допомагало «добрим» сусідам України поневолити її, Шевченко висловлює тверду віру в праведного Бога, який «розвіє тьму

неволі, світ Правди засвітить. І помоляться на волі невольничі діти»²⁴. Та зробить він це, розваливши ту «церкву-домовину», яку збудувала в Україні Московська патріархія, що поглинула 1686 року Київську митрополію, сприяла ліквідації Українського християнства, підмінила в свідомості українців їхню етнічну належність конфесійною – російсько-православною.

Зауважимо, що мрії поета не збулися й досі. «Церква-домовина» є найбільшою православною інституцією в демократичній Україні. Утверджуючи ідею всеслов'янської єдності, «єдиновірного братерства», вона й нині є тією духовною силою, яка працює в руслі великоросійської шовіністичної політики, діянь Путіна проти нашої державницької незалежності, національного відродження, української християнськості.

Надто розмаїтими є думки Т. Шевченка про долю людини. Тут він загалом дотримується ідей провіденціалізму («великий Божий вирок», «життя призначення», «все від Бога!», «Од Бога все! А сам нічого дурний не відає чоловік!» – пише він у «Варнаці».

Проте, розглядаючи Бога як силу, що визначає долю людини, її життєві орієнтації, Т. Шевченко водночас піддає його гострій критиці за те, що він карає, по суті, невинних людей: дівчину за те, що щиро полюбила козацькі очі; поета, який і так у житті дуже багато терпів; дівчину, яка народилася на світ, щоб «всякому добро творити», а стала черницею, занастила себе у монастирі. Звертаючись до Бога, поет у поемі «Княжна» пише: «Боже! Боже! Дасш волю // І розум на світі, // Красу даєш, серце чисте... // Та не даєш жити. // Не даєш на рай веселий, // На світ твій великий // Надивитись, намолитись // І заснуть навіки».

Висловлюючи своє невдоволення тією байдужістю, яку Бог виявляє до людей, Т. Шевченко відзначає, що саме таке ставлення його до земних справ неодмінно породжує сумнів, небажання вірити в нього: «Як же його вірити, заплочивши очі, рад би я вірити, та серце не хоче».

Безперечною заслугою Т. Шевченка є те, що своєю творчістю він підносить людину до стану Бога. У нього є слова, спрямовані на утвердження в людині її гідності як людини, а саме це і є тим аспектом світобачення поета, який засвідчує його вільнодумність. Звертаючись до Л. Полусмакової, поет пише: «Моя ти любо! Не хрестись, // І не кленись, і не молись // Нікому в світі! Збрешуть люде, // І візантійський Саваоф Одуристь! // Не одуристь Бог, // Карать і миловать не буде: // Ми не раби його – ми люде!»²⁵.

²² Грабович Григорій. Шевченко як міфотворець. К., 1992. С. 160.

²³ Том 2. С. 18.

²⁴ Том 1. С. 307.

²⁵ Том 2. С. 398.

Заклик «Будьте люди, а не посмішище ченцям!» пронизує всю поему Шевченка «Єретик». Людина стає людиною тоді, коли вона розправляє свої руки, змиває з очей луду, не принижує свою людську гідність ні перед ким. Таких людей і Бог «не одурить».

Думки, які б прямо заперечували існування Бога, лише двічі трапляються в творах Т. Шевченка. Деякі дослідники, обґрунтовуючи положення, що поет був атеїстом, при цьому посилаються на таке його категоричне судження: «Бо немає Господа на небі! //А ви в ярмі падаєте //Та якогось раю на тім //Світі благаєте? //Немає! Немає»²⁶.

Але, уважно прочитавши ці рядки, зазначимо, що вони не містять прямого заперечення буття Бога. Тут йдеться лише про те, що його немає на небі. Слова із «Заповіту» «Молитися..., а до того я не знаю Бога» також не означають, що Шевченко ними заперечував основну релігійну ідею. «Не знаю» – це не означає, що Бога немає. Так само можна оцінити і слова поета з його вірша «Лічу в неволі дні і ночі», що «немає нічого»: «Нема навіть кругом тебе великого Бога».

Аналіз різних форм ставлення людей до релігії, різного розуміння сутності Бога засвідчує те, що всі ці форми за умов соціальної нерівності мають насамперед «утилітарний характер». Незадоволення своїм приреченням на рабське буття неминує породжувало внутрішній конфлікт свідомості людини. Якщо в одних це виражалось у відмові від власного Я, абсолютному сприйнятті релігійної ідеї визначеності й покірності, вірі в спасіння через прихід месії, то в інших це невдоволення виявлялося в антитеїстичній формі. Антитеїзм – це відображення пошуків людини, яка ще не знайшла себе саму, своє Я. Антитеїст зберігає в своїй уяві образ Бога, який для нього виступає не як продукт ілюзорно-фантастичного відображення дійсності, а як щось реально існуюче, але таке, що виконує своє призначення щодо людини. Заперечуючи такого Бога, людина доходить до усвідомлення своєї гідності.

Аналогічний хід мислення притаманний і Т. Шевченкові. «Чи Бог бачить із-за хмари наші сльози, горе?» – питає він у поемі «Сон». І, немовби відповідаючи собі, додає «А Бог хоч бачить, та мовчить, //Гріхам великим потурає... //А патріот, убогих брат, //Дочку й теличку Однімає у мужика... //І Бог не знає, А може й знає та мовчить»²⁷. Вдумаємося в ці слова: «Чи Бог бачить?» – «бачить та мовчить», «не знає, а може й знає». Адже це критика тих антропоморфних властивостей, які приписує Богові «Катехізіс», називаючи його всевидящим, всемилоствивим, всезнаючим і таке інше.

Та цим поет не обмежився. Він залічує Бога до тих, хто гнобить народ. Звертаючись у поемі «Кавказ» до Спасителя, він пише: «За кого ж ти розіп'явся, Христе, сине Божий? //За нас добрих, чи за слово Істини... чи може, // Щоб ми з тебе насміялись?»²⁸. Антитеїзм поета тут знову переростає у вільнодумчий скептицизм.

Як бачимо, світогляд Т. Шевченка має надто складну мозаїку різних відтінків. Одні його твори дають право для висновку про те, що він був релігійною людиною, інші – для твердження, що його вільнодумство має чітку іррелігійність в її антропоутверджувальній зорієнтованості. Але зауважимо, що реконструкція іррелігійної свідомості поета у всій цілісності, взаємозв'язку різних, часто суперечливих тенденцій – справа надто складна. Тут завжди є можливість однобічного розгляду, захоплення якоюсь стороною, рисочкою світобачення митця, нанизування для підтвердження своїх міркувань думок його з тих чи інших його творів. Адже при цьому можуть лишитися осторонь такі судження, які відображають справжню суть його світогляду. Саме це мало місце у спробах довести, що Т. Шевченко був войовничим атеїстом. Це ж спостерігається й нині, коли в різних виданнях з'являються статті, які обстоюють глибоку релігійність поета. Так вони є зокрема в монографії Дм. Степовика. А між тим Шевченко не був ні атеїстом, ні глибоко віруючою людиною. Насичене антиклерикальними і своєрідними дійстичними ідеями його вільнодумство підносилося до усвідомлення величчя людини як творця свого щастя: «О люди! люди небораки! //Нащо здалися вам царі? //Нащо здалися вам псарі? // Ви ж такі люди, не собаки»²⁹.

Висновки. Відсутність у поета теоретично обґрунтованих поглядів на суспільні явища, роль людини в історичному процесі зумовила своєрідність тлумачення ним і світу, і людини, і Бога, і релігії. Визнаючи існування Бога, Тарас Шевченко водночас, як і всі антитеїсти, вільно поведився з ним. Бог у нього із-за того, що «спить», виступає захисником інтересів панівних класів, а не носієм загальнолюдського, скоріше у ролі караючої, а не благоносної сили. Добра від нього, за Шевченком, людина може й не сподіватися. Поет не лише доводить Богові необхідність прокинутися, умовляє згледітися на нещастя народу, а й звинувачує його в обмані, одуренні й обкраданні убогих, проклинає його. А якщо так, то напрошується висновок, що людина не завжди має покладатися на таку абстрактну й безтурботну силу як Бог. Поет інтуїтивно був переконаний у тому, що він, як біблійний і Божий Посланець, сам покликаний нести своєму народові

²⁶ Том 1. С. 237.

²⁷ Том 2. С. 26.

²⁸ Том 1. С. 327.

²⁹ Том 2. С. 311.

Правду, закликати його йти до особистої і національної свободи.

Враховуючи це, Шевченко прагне перебрати на себе роль посередника між народом і Богом, говорити із своїм рідним народом від імені Господа, розкриваючи йому зміст Слова. Гр. Грабович, відзначаючи «злиття» поета із Спасителем і, вказуючи на наявність у нього рис Пророка, слушно зауважує: «Як і Христос, що своїми стражданнями звільнив людей від прокляття первородного гріха і відкрив їм шлях до спасіння, Шевченко... розкрив таємницю «великого льоху», яким є Україна, особистою недолею спокутував гріхи чи «прокляття» її дисгармонії, дав своєму народові віру в «золотий вік»³⁰. Своє покликання поет вбачає у пробудженні людей від того сну, який навів на них Бог, закривши їхні «добрі очі» і скувавши їхній «вольний розум». «Прозріте, люди, день настав!» – чуємо

заклик. Відтак людину Шевченко ставить у центрі Всесвіту.

Все це засвідчує своєрідність антитеїзму Тараса Шевченка, яка виражається у відмові його від теоцентризму і переході до антропоцентризму. Своєю поставою поет започатковує новий тип людини, який Микола Шлемкевич, як вище вже відзначалося, назвав шевченківською. Моральним ідеалом її є вільний дух, що сам на основі пізнання самовизначається, а головною засадою світогляду – розум. Саме тому Т. Шевченко закликає не покладатися у всьому на Бога, а здолати ірраціональні життєві орієнтири пасивного очікування Правди і Волі від когось, пробудити в собі той Дух, який робить людину вільною і спрямованою на Поступ. Лише тоді, як пророкує поет, «Встане Україна, //І розвіє тьму неволі, //Світ правди засвітить. //І помоляться на волі //Невольничі діти!»³¹.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Барабаш Юрій. Тарас Шевченко: імператив України: історіо- й націософська парадигма. Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.», Ін-т л-ри ім. Тараса Шевченка НАН України. К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2004. 180 с.
- Білецький Леонід. Шевченкіана. У трьох томах. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013.
- Гнатишак М. Тарас Шевченко й релігія. Львів, 1936.
- Грабович Григорій. Поет як міфотворець: семантика символів у творчості Тараса Шевченка; пер.з англ. С. Павличко. 2.вид., випр. й авторизоване. К. : Часопис «Критика», 1998. 206 с.
- Грабович Григорій. Шевченко, якого не знаємо. (З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета); ред. В. Дивнич. К. : КРИТИКА, 2000. 317 с.
- Дзюба Іван. Тарас Шевченко. Життя і творчість. К.: Києво-Могилянська академія, 2008. 718 с.
- Домашовець В. Псалми Давидові в поетичних творах Т. Шевченка. Оттава, 1992.
- Забужко Оксана. Шевченків міф України: спроба філософського аналізу. К. : Абрис, 1997. 142 с.
- Завадка Богдан. Серце чистеє подай. Проблеми релігії у творчості Тараса Шевченка; АН України, Ін-т українознавства. Львів. : УПШ ім. Ів.Федорова : Фенікс Лтд., МП «РАС», 1993. 159 с.
- Зайцев Павло. Життя Тараса Шевченка. 2-ге вид. К. : Обереги, 2004. 480 с.
- Іван Огієнко про релігійність Тараса Шевченка. День. 2004. № 88 (22 трав.).
- Іван Огієнко про релігійність Тараса Шевченка. День. 2004. № 96 (5 черв.).
- Козак Стефан. Шевченкознавчі та порівняльні студії. Статті. Розвідки. Лекції / Голов. ред. Г. Скрипник; упоряд. Р. Радішевський. Видавництво Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ; Міжнародна асоціація українців; Міжнародна школа україністики. К., 2012. 568 с.
- Романченко І. С. Атеїзм Т. Г. Шевченка. К., 1962.
- Слюзар В. Тарас Шевченко переміг з вірою. Голос України. 1999. 22 травня.
- Степовик Д. Наслідуючи Христа: Віруючий у Бога Тарас Шевченко. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2013. 480 с.
- Шевченківський словник. У двох томах. К., 1976.
- Шевченко Тарас. Повне зібрання творів. В 6-ти т. К., 1963-1964.

REFERENCES

- Barabash Yuriy. Taras Shevchenko: imperative of Ukraine: historical and sociological paradigm. National University "Kyiv-Mohylyan. Acad.", Literat. Institute named after Taras Shevchenko of the National Academy of Sciences of Ukraine. K.: VD "Kyiv-Mohyla Academy", 2004. 180 p.

³⁰ Грабович Гр. Шевченко як міфотворець. С. 168.

³¹ Том 1. С. 307.

- Biletskyi Leonid. Shevchenkian. In three volumes. K.: Kyiv University Publishing and Printing Center, 2013.
- Hnatyshak M. Taras Shevchenko and religion. Lviv, 1936.
- Hrabovych Grigory. The poet as a mythmaker: the semantics of symbols in the work of Taras Shevchenko; translated from English S. Pavlychko. 2nd ed., edited and authorized. K.: "Criticism" magazine, 1998. 206 p.
- Hrabovych Grigory. Shevchenko, whom we do not know. (On the problems of symbolic autobiography and modern reception of the poet); ed. V. Divnych. K.: KRYTIKA, 2000. 317 p.
- Dzyuba Ivan. Taras Shevchenko. Life and creativity. K.: Kyiv-Mohyla Academy, 2008. 718 c.
- Domashovets V. Psalms to David in the poetic works of T. Shevchenko. Ottawa, 1992.
- Zabuzhko Oksana. Shevchenko's myth of Ukraine: an attempt at philosophical analysis. K.: Abris, 1997. 142 p.
- Zavadka Bohdan. Give the heart a cleanse. Problems of religion in the works of Taras Shevchenko. Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Ukrainian Studies. L.: UPI named after Iv. Fedorova: Fenix Ltd., MP "RAS", 1993. 159 p.
- Zaitsev Pavlo. Life of Taras Shevchenko. 2nd edition K.: Oberegy, 2004. 480 p.
- Ivan Ohienko about the religiosity of Taras Shevchenko. Day. 2004. No. 88 (May 22).
- Ivan Ohienko about the religiosity of Taras Shevchenko. Day. 2004. No. 96 (June 5).
- Kozack Stefan. Shevchenko studies and comparative studies. Articles. Intelligence. Lectures / Head. ed. G. Skrypnyk; according to R. Radshevskiyi. Publishing House of the Institute of Art History, Folklore and Ethnology named after M. Rylsky NASU; International Association of Ukrainianists; International School of Ukrainian Studies. K., 2012. 568 p.
- Romanchenko I.S. Atheism of T.G. Shevchenko. K., 1962.
- Slyuzar V. Taras Shevchenko won with faith. Voice of Ukraine. 1999. May 22.
- Stepovyk D. Following Christ: Taras Shevchenko, a believer in God. K.: Olena Teliga Publishing House, 2013. 480 p.
- Shevchenko dictionary. In two volumes. K., 1976.
- Taras Shevchenko. Complete collection of works. In the 6th v. K., 1963-1964.